

СТОЙНОСТЕН, РАВНОВЕСЕН, МНОГОМЕРЕН, ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН

За „Сборник Тракия“, том X (1)

Д-р Елена Алекова

Том десети на „Сборник Тракия“, издание на Тракийски научен институт – филиал Хасково, излезе в края на миналата година. Жалко, че условията – повсеместният страх, натрапената изолация, ограничената ни човешка свобода, – при които живеем повече от година, затрудниха попадането му в ръцете на читателите. Поне тези, които предпочитат самата книга, а не нейния електронен вариант, който, както всички други томове на „Сборник Тракия“, се появи в виртуалната библиотека „Книги за Македония“ веднага след неговото излизане.

Настоящото издание е посветено на 160 години от Българския Великден, 160 години от Българската уния, 150 години от учредяването на Българската екзархия, 180 години от рождението на Екзарх Йосиф и 80 години от Крайовската спогодба. Припомням... Българския Великден изгрява на 3 април 1870 година. На тази дата на празничната великденска служба в българския храм „Свети Стефан“ в Истанбул епископ Иларион Макариополски не споменава името на вселенския гръцки патриарх и по този начин символично отхвърля властта на Патриаршията над българите... Българската уния с Рим е сключена на 30 декември 1860 година. Униатската Църква обаче запазва източния църковен обред... Българската екзархия е учредена на 27 февруари 1870 година с ферман на султан Абдул Азис – акт, който бележи обособяването ѝ от Цариградската патриаршия. Екзархията става официален представител на българския народ в Османската империя... Екзарх Йосиф Първи (светското му име е Лазар Йовчев), глава на Българската екзархия в периода от 1877-а до 1915-а, е роден на 5 май 1840 година в Калофер... Крайовската спогодба между Царство България и Кралство Румъния е подписана на 7 септември 1940 година в Крайова. По силата на този договор Южна Добруджа, окупирана от Румъния по време на Междусъюзническата война през 1913 година, е върната на България...

Том X на „Сборник „Тракия“ е в памет на видни тракийски българи с различни заслуги в национален и регионален мащаб:

Александър Паскалев, Георги Сапунаров, Иван Орманджиев, Мара Михайлова, Катина Коруева, Стою Тодоров, Данаил Делипавлов, Митрю Сарджев, Комня Симитчиева и Вълчо Пандъров, както и на македонския българин от Кукуш Иван Бонев. Подчертавам тази устойчива във времето тенденция „Сборник Тракия“ не само да пази паметта, но и да възрича чрез подобни паметувания отново и отново имената на най-обикновени и необикновени тракийски и македонски българи, герои и страдалци на България.

Адмирации за Община Хасково, задето финансира издаването и на този том на „Сборник Тракия“ с приносно значение за родната история и местното краезнание. Слава богу, че у нас все още се срещат отговорни общински служители с държавническо мислене, които милеят за културата и я подкрепят не само на думи, но и с дела, с жестове на спомоществователство, с подкрепа от всякакъв род. Знайно е, че в усилено-непосилни времена, каквото е било например турското робство, не държавата, не „великите сили“, а тъкмо местните фактори (няма как да кажа власти) са решавали въпросите на културата и образованието, благодарение на което българите са предизвиквали възхитата на Европа и света. Макгахан например в едно от писмата си за Батак (от 2 август 1876 година) пише:

„В Англия и изобищо в Европа имат твърде криво понятие за българите. Аз винаги съм слушал и, да си кажа правото, до последно време самичък мислех, че те са диваци, не по-цивилизовани от американските индианци. Представете си моето удивление, когато узнах, че почти във всяко българско село има училища, и че тия школи, където те не са изгорени от турците, се намират в цвезущо положение. Те се издържат от сумите на доброволно възложен на себе си от българите данък, не само без правителствени подбуждания, но и въпреки многочислените затруднения, причинявани от властите, обучението в тия училища е безплатно – и за богатите, и сиромасите. И така надали ще се намери българско дете, което да не знае да чете и пише, и изобищо процентът на грамотните в България не е по-малък от тоя в Англия и Франция“. (2)

Нека отдадем заслуженото и на Димитър Шалапатов, отговорния редактор, по-скоро „двигателя“ на изданието – за несекващите усилия, за сърдечния огън, за онази всеотдайност и безкористност, които влага при подготовката и осъществяването на всеки том от поредицата. Всички ние все още не сме докрай наясно, че без него

излизането на „Сборник Тракия“ ще е под въпрос. Приемаме сборника за даденост. А не е. Свикнали сме да го има. Но не е задължително. Представете си за миг, че някой ден нашият приятел реши да се оттегли. Кой би поел щафетата? Кой... И работата съвсем не е само в това да се направи проект и да се кандидатства в общинска, регионална или държавна институция. Работата е в изкрystalизирането на идеята, в прецизирането на тематиката, в елегантността на композицията, в енергията, която той влага и благодарение на която „Сборник Тракия“ е такъв, какъвто го знаем и какъвто ни е необходим: стойностен, въздействащ, равновесен, многомерен, енциклопедичен. И ако въобще без Димитър Шалапатов „Сборник Тракия“ излезе... да, ако въобще излезе, той вече няма да е същият. Ще бъде нещо друго. Затова да благодарим на Димитър Шалапатов и да поздравим останалите членове от редколегията – Стоян Райчевски, академик от БАНИ, проф. д-р Пламен Павлов, доц. д-р Георги Граматиков, д-р Красимира Узунова, Тая Марева, Кирил Сарджев и Златка Михайлова, – задето държим поредния том на „Сборник Тракия“ в ръцете си и му се радваме.

* * *

Настоящият том съдържа шест раздела: научно-документален – „Статии и студии“; два публицистико-есеистични – „Публицистика“ и „Пътеписи“; мемоарно-документален – „Спомени за Тракия и за събития, станали там, от тракийски българи и техните потомци“; портрети – „Бележити творци – тракийски българи“; и литературно-критически – „Рецензии“.

Времевият диапазон на описваните, тълкуваните и интерпретираните събития и проблеми в сборника е доста обширен: от IV век след Христа до наши дни.

В раздела „Статии и студии“ доц. д-р Николай Кънев проследява „Основни етнодемографски промени на Балканите през епохата на Великото преселение на народите (IV-VII век)“. Късната Античност по нашите земи и последвалото Велико преселение на народите (готи – остготи и вестготи; хуни, българи, ромеи, авари, славяни, прабългари)... Това е един от най-динамичните периоди на Балканите, неособено добре изследван в историческата наука, поне по мое време. Този факт откроява значимостта на публикацията.

* * *

Статиите на проф. д-р Пламен Павлов „Момчил – владетелят и защитникът на Родопите и Беломорието“ и на Антон Атанасов „Черномен или началото на края“ ни пренасят в XIV век – епохата на османските завоевания на Балканите. Проф. Пламен Павлов дава отговор на въпроса на какво се дължи изумителното противоречие между пренебрежимо малкия исторически период на съществуване на Момчиловото „царство“ (1343-1345) и оставането на Момчил завинаги в историческата памет на българите, в летописите и хрониките, както и в българския и балканския фолклор като владетеля и защитника на Родопите и Беломорието. Разглеждайки битката при Черномен през есента на 1371 година, причините и последициите от нея за историята на Балканите, Антон Атанасов ни припомня всъщност *„гибелните последици от вечния балкански синдром – разединението“* – разгадката за общата ни не особено радостна участ на Балканите.

* * *

Чрез изследванията на проф. дин Светлозар Елдъров „Българската уния и нейните духовни водачи“ и на Стоян Райчевски „Учредяване на Екзархията и прогласяването на независимостта на Българската Църква“ попадаме във водовъртежите на Късното Възраждане – 60-70-те години на XIX век. Проф. Светлозар Елдъров защитава убедително позицията си, че Българската екзархия и Българската уния са *„като скачени съдове на една национална система“* и нашите тогавашни врагове (турците, гърците и сърбите) *„виждат в тях преди всичко българската им национална същност, а не канонично-догматичните разделения между православие и католицизма, и затова се отнасят еднакво жестоко към екзархистите и униатите“*. И е резонен въпросът на автора:

„Ако в очите на нашите национални неприятели от онази епоха сме изглеждали еднакви, защо днес ние самите трябва да се делим и разграничаваме? Точно това е най-важната историческа поука от мястото и ролята на Българската екзархия и Българската уния в нашето национално минало“.

Ако разширим съзнанието си и за българите, чиято православна вяра по време на турското робство е насилствено (или принудително) заменена с чужда вяра, въпросът на проф. Светлозар Елдъров също може да се разшири: Ако ние, българите – християни и мохамедани – сме една народност и това са го признавали и на-

шите врагове от онази епоха, защо днес сами се делим и разграничаваме? Но спирам дотук, защото за приемането на някои неща се изисква широкогърдие и висока духовност. А и явно не сме склонни да възприемаме уроците на историята...

(В скоби: лично аз за нашите български крамоли и неразбории не бих намесвала и обвинявала Русия. Тя просто няма нищо общо с тях.)

„Учредяване на Екзархията и прогласяването независимостта на Българската Църква“ на Стоян Райчевски извиква у читателя сълзи на радост, умиление и гордост от великото дело на нашите предци, възстановили църковната институция в България след векове на политически и духовен гнет. Сълзите идват, докато четем дописките, словата, репортажите, писмата на участници, очевидци и свидетели на епохалните събития, начиная от Българския Великден на 3 април 1860-а през подписването на султанския Ферман за автономна българска църква под името „Българска екзархия“ (на 27 февруари 1870 година), първия Народен събор в Цариград (на 23 февруари 1871 година) и отмяната от страна на Българската екзархия на църковното наказание, наложено от Вселенската патриаршия спрямо трима български владци – Панарет Пловдивски, Иларион Ловчански и Иларион Макариополски (на 17 януари 1872 година) до самото тържествено оповестяване на независимостта на Българската православна църква при отбелязване на празника на светите братя Кирил и Методий на 11 май 1872 година. И думи от словото на екзарх Антим Първи, произнесено в българската черква „Свети Стефан“ в Цариград:

„Погрижиха се в онова време Кирил и Методий да предадат на покръстения от тях български народ божествените истини на собствения негов език... Тъй мисли той днес. Това изповядва, тази истина ще поддържа и възобновеното сега духовно българско началство. Тъй тържественият празник на св. Кирила и Методия стана днес за всички нас не само утешителен, но и поучителен. И ние не почитаме както трябва паметта им, ако би се не стараем да се ползваме от тяхното учение и техния пример. Днес всинца с горещ възторг се радваме на възобновението на православната Българска църква под име Екзархия, която днес вече почна да действа в живота и в обществото. Праведна е обционародната ни радост, възлюбени в Христа чада. Благочестиви са чувствата, които ви въодушевяват, утешителни и приятни са надеждите,

които си съставяме всинца за бъдещото ни духовно и православно благоденствие в недрата на Екзархията. С Божествената помощ те и общонародните надежди не ще бъдат празни и суетни“.

* * *

В „Сборник Тракия“, том X, не са подминати и събитията от XX век, свързани с освобождението на българите от Тракия и Македония, останали след Берлинския конгрес (1878) в пределите на Османската империя – ще ги проследим през статиите на проф. д-р Милен Куманов и Десислава Костадинова („Борбите на българите в Източна Тракия в началото на 20 век“), на доц. д-р Георги Граматиков („Свещеник Иван Бонев, село Покрован, Ивайловградско, и участието им в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание“) и на проф. дин Камен Гаренов („Балканската война: кал, „имиши“, гороломно ура след падането на Одрин“).

„Борбите на българите в Източна Тракия в началото на 20 век“ са предадени през погледа и документалното наследство на тракиеца историк Иван Орманджиев, който е и участник в събитията. През превратната съдба и дейността на един смел българин от Кукуш – католическият свещеник Иван Бонев, чието героическо и простичко верую покорява: *„И към бесилката трябва да вървим с песни и замени лица, когато трябва да се мре за свободата...“*, – е проследен приносът на Ивайловградската околия в борбата за освобождение на Тракия и Македония преди, по време и след Илинденско-Преображенското въстание. Освен спомени на Иван Бонев, авторът на статията използва и свидетелствата на революционерка Димитър Карев, участник в народното дело.

В основата на статията на проф. Камен Гаренов са дневниковите записки на Данаил Делипавлов от село Равногор, Пещерско. През очите на един обикновен селянин е предадена атмосферата на Балканската война (1912-1913). В продължение на тази тема са материалът на Светла Михайлова „Да си спомним с тъга за Еникьой, Дедеагачко“ на Светла Михайлова, написан по спомени на Комня Симитчиева, и двата разказа по действителни събития и лица от мемоарно-документалната част – „Предсказанието“ на Кирил Сарджев и „Нашата земя... в Доганхисар“ на Величка Георгиева-Пандъррова. Потомците припомнят мъченическата история на тракийските бежанци от 1913 година чрез разказите на хора, преживели тогавашните ужаси и лични трагедии.

* * *

Бих искала да подчертая една особеност на „Сборник Тракия“, която го прави уникален сред другите сборници от този род. Това е щастливото хрумване на Димитър Шалапатов да съчетава хармонично строго научни и научнопопулярни статии с художествени текстове, спомени, изповеди. Така документите като че ли „оживяват“, изпълват се със съдържание и вълнение, а спомените се уплътняват, стават свидетелства от първа ръка.

И още... Докато четях всичките тези статии, студии, изследвания, спомени, се въртеше в главата ми една мисъл, която няма как да не споделя тук... Наричат Балканите „барутен погреб на Европа“. Може и да е така. Но от прочетеното в „Сборник Тракия“, том X, постепенно осъзнах, че то не е защото самите балканци са войнолюбиви и барутлии, а защото мястото е кръстопътно – кръстопътно не само за народите и за културните идеи, но и за пълчища чуждоземни войнолюбци, обладани от човеконенавистни намерения и геополитически интереси. Но това е друга тема...

* * *

Краеведската статия на Димитър Шалапатов „Чобанкьой – селото на тракийската амазонка Мара Михайлова“ чудесно си кореспондира с историческото изследване на Калина Черванюк „Интернираните тракийски българи из островите на Бяло море и Тесалия през 1923-1925 година от гръцките военни и административни власти“, в което се дават „Сведения за разоренето на същото това село Чобанкьой, записани от Петко Н. Кедиков и Мара Михайлова“. При Димитър Шалапатов трагедията на чобанкьойци е предадена лаконично – като финална част от пространната история на селото. При Калина Черванюк трагедията е главната тема, а през спомените на участниците в нея трагедията оживява, сякаш се развива пред очите ни. Спомените са на Вълчо Бакърджиев (записани от Петко Н. Кедиков и съхранявани в Държавен архив – Хасково), Господин Бизирганев и Мара Муржева (публикувани в книгата на Мара Михайлова „Село Чобанкьой“). Калина Черванюк цитира и песен за интернираните чобанкьойци, изпята от Иван Узунов от Тополовград и съхранена от Петко Н. Кедиков, както и песен, съчинена от Атанас Калайджиев във връзка с тези събития. Песните от подобен род съхраняват паметта за станалото и я предават на бъдещите хора, но те имат и много по-важна функция. За нея става дума в спомена на Господин Бизирганев, след като цитира песента:

„В тая песен са описани нашите мъки и патила. В нея всичко вярно е казано. Тя трябва да се заучи и от нашите внуци и правнучи, та да запомнят какво сме изпатили от учените гърци. Да знаят също, че на остров Крит от село Чобанкьой останаха умрели за едно гробище хора. Те умряха не от друго, а от глад, от тормоз на гърците и от мъка по родното си огнище. Не един случай имахме на полудяване, не един случай на отчаяние, само песните ни спасиха да не паднем духом и да не измрем всички на острова. Песните ни дадоха сили да се завърнем и продължим рода си“.

Картината за интернирането на българите в този период се допълва и от спомените на Георги Ст. Сапунаров „Заточението на жителите на Доганхисар от гръцките власти през 1923 г.“, публикувани първоначално през април 1940 година в брой четвърти на списание „Завет“. В „Сборник Тракия“, том X, те са в мемоарно-документалната част.

* * *

Със статията на д-р Красимира Узунова „Българското управление в Беломорието (1941-1944) завършва своеобразният прелет над българската история в сборника, свързана с останалите извън границата на България територии от Тракия и Македония. Това е времето, когато стотици прокудени българи въздъхват с облекчение: „Свърши се!“ и се връщат по родните си краища, а по места се радват на присъединяването към Майка България:

„На 3 май 1941 г. правителството образува Беломорска област с център град Ксанти. В новата административна единица са включени Западна Тракия, Източна Егейска Македония и островите Тасос и Самотраки. Пет дена по-късно, на 8 май 1941 г., българска администрация се настанява в Беломорската зона. На тържествено заседание на XXV-то обикновено народно събрание от 14 май 1941 г. министър-председателят Богдан Филев обявява официално анексирането на Вардарска Македония, Западните покрайнини и Беломорска Тракия. България получава правото на собствена администрация в новопридобитите земи с подписването на стопанската спогодба между германския пратеник Карл Клодиус и българския външен министър Иван Попов на 24 май 1941 г. Но изрично споразумение с Германия страната ни няма, за да може да се упражнява, когато е необходимо, натиск върху считания за несигурен балкански съюзник. Затова в германските карти от онова време тези области са дадени отделно от България и

върху тях стои надписът „unter Bulgarischer verwaltung“, т.е. под българско управление“.

Но, уви... Надеждите на тракийските и македонските българи много скоро отново са попарени.

* * *

Все по това време – началото на 40-те години на миналия век – се решава и другият въпрос, „наследен“ още от Междусъюзническата война през 1913-а: Добруджанският въпрос. Той е решен в полза на България чрез Крайовската спогодба от 7 септември 1941 година. На него е посветена статията на Стоян Райчевски „80 години от възвръщането на Южна Добруджа“. Авторът се позовава на документите, които придават най-автентично атмосферата, царяща при подписването и ратифицирането на Крайовския договор. Любопитен факт. По време на дебатите по ратифицирането му в Народното събрание освен докладчикът Стефан Караиванов, съобщил мотивите към законодателното предложение за одобрение на договора, и освен министър-председателят Богдан Филев, дал пояснения относно договора, думата взема само един депутат, и то само колкото да направи, забележете, едно-единствено предложение:

„В този велик ден, когато целият български народ тържествува, радва се, изпраща и посреща българската мощна армия по градове и села с „ура“, сплотен и обединен в едно, аз смятам, че българското Народно събрание трябва единодушно, без разисквания да одобри този договор. Нека да се сплотим в едно, без разлика на политически убеждения и без различия, които може би ни делят, и да подкрепим това голямо и велико дело на българското правителство. По този начин ние ще докажем най-реално единството на българския народ... за осъществяването на един общ блян, на едно велико дело, каквото е присъединяването на Южна Добруджа към България...“

Договорът е ратифициран единодушно. Един от редките мигове в новата история на България, когато надписът на фасадата на Народното събрание „Съединението прави силата“ е оправдал съществуването си на това място.

* * *

Като родопчанка не мога да не споделя удовлетворението си от статиите на Златка Петрова „Първите биографи на Капитан Петко войвода“ и на Таня Марева „Катина Коружева (Стрезова) – първата ученичка от Ахъчелебийско в Одринската гимназия“. Първите

биографи на войводата доганхисарец са все именити родопски краеведи общественици – Христо Попконстантинов и Стою Н. Шишков. Те описват живота му, делата му и патилата му „от първо лице“: по сведения, давани им от самия него или от негови най-близки съратници. Златка Петрова уточнява още:

„За настоящото научно съобщение са използвани нови документи от личните фондове на Христо Попконстантинов и Стою Шишков, съхранявани в НБКМ – БИА, ТД „Държавен архив“ – Пловдив и ТД „Държавен архив“ – Смолян“.

Таня Марева също изрично подчертава, че сведенията си за Катина Коруева, първата ученичка в Одринската девическа педагогическа гимназия „Янко Касъров“, е почерпила от най-надеждни източници:

„Основният използван източник са материалите от „Родов фонд Стрезови“, съхранявани в Държавен архив – Смолян. Там са заведени ръкописни спомени и записки на Катина Коруева, по мъж Стрезова, писани от 60-те до 80-те години на ХХ в., в няколко варианта, както и други официални и лични документи. Спомените на Катина Стрезова не са неизвестни на интересуващите се от темата за женското екзархийско образование“.

* * *

В един от разделите на „Сборник Тракия“ – „Пътеписи“ – ни очаква щастлива изненада: за първи път е публикуван ръкопис на Александър Паскалев, който, по думите на автора на публикацията д-р Йордан Нанчев, „редом с Асен Златаров, Недялка Симеонова и Аспарух Лешников е сред най-прочутите ни и заслужили хасковци в миналото“. В статията „Александър Паскалев – турист и пътеписец“ д-р Йордан Нанчев представя мащабната личност на основателя на „модерното българско книгоиздаване“ и разказва за увлечението му по ботаниката и туризма, за да стигне до пъните му бележки „От Хасково до Арда“. Любопитна е историята за придобиването на копие на пътеписа, намерен в личния архив на книгоиздателя в Български исторически архив в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Впрочем пътеписът се публикува 120 години след написването му.

В раздела „Бележити творци – тракийски българи“ Златка Михайлова ни запознава с шрихи от живота, делото и творчеството на бележития скулптор Стою Тодоров от Лъджакьой, като основният акцент е, че той е автор на паметника на Капитан Петко войвода в

Хасково и в Борисовата градина в София, преместен в наше време на граничния пункт Капитан Петко войвода. „Тракиец по рождение, тракиец по дух“ – така Златка Михайлова е онасловила своята статия. Тези думи напълно прилягат на човека Стою Тодоров.

Публицистиката в „Сборник Тракия“, том X, е представена от Младен Сърбиновски и д-р Елена Алекова, които разнищват актуални, парещи, сродни в същината си въпроси на нашето съвремие – македонския проблем и проблема с българите, изповядващи ислям у нас. В студията си „Македония като утопия“ Младен Сърбиновски изважда на видно „сърцевината на македонския проблем“ чрез, както пише, „*прочистеното методологическо поставяне на „двете истини“ за Македония: едната – европейска, облегната върху фактите, и втората – волунтаристична, антиевропейска или македонистка*“. След като проследява развитието на македонския проблем през годините, разглеждайки го и отвън (с очите на Европа и съседите България, Гърция, Сърбия, Албания), и отвътре (спрямо името Република Северна Македония, езика, историята и политиката) в най-различен контекст, авторът, в крайна сметка, предлага и свой начин той да бъде разрешен. Можем да се съгласим с него или да не се съгласим, но поне той дава изход от задънената улица:

„И накрая: няма квоти, няма проценти, няма вечно и трудно преброяване, а цялостно интегриране на всички граждани в „едно цяло“. Гражданско. И европейско. Което не означава, че държавата в бюджетните институции не държи сметка за националната застъпеност. Това на нас, клиентите на държавните услуги, няма да ни е много важно кой чиновник, професор, полицай, доктор, шофьор или съдия... с каква национална, полова или верска принадлежност е“.

В статията „Докога ще предаваме себе си и България?“ д-р Елена Алекова опровергава девет „брадати лъжи“ в една новина, излъчена в централната новинарска емисия на Българската национална телевизия във връзка с връщането в началото на 90-те години на миналия век на имената на българските турци, сменени по време на тъй наречения възродителен процес. Авторката обръща внимание на това как човек е склонен по инерция, папагалски да повтаря трафаретни фрази на новото време, без дори да обръща внимание на лъжите, кодирани в тях от умели политически и геополитически кукловоди.

* * *

В „Сборник Тракия“, том X, е отделено място и за литературната критика (вж. раздел „Рецензии“). Публикувано е словото на д-р Елена Алекова „Историята е силна с фактите“, прозвучало на представянето на „Сборник Тракия“, том IX, в Хасково (на 18 декември 2019 година), както и статията на Иван Енчев „Бялата риза на небесния гурбетчия“ за лирическия сборник „Площадъ надежды“ на Ивайло Балабанов (на български и руски език), в който са включени 50 знакови стихотворения на именития ни поет. След обстоятелствения анализ на Ивайло-Балабановата поезия авторът е категоричен в извода си:

„Тази поезия има своето трайно място в съвременната българската художествена литература и заслужава да остане в нейната съкровищница за следващите поколения четящи българи“.

Изчерпателни библиографии (към научните публикации), богат снимков материал, много архивни документи, разкази от първа ръка, спомени, свидетелства... Впрочем, трябва ли изрично да споменавам, че те определят облика и на новия том, след като ревностните читатели са отдавна наясно, че „Сборник Тракия“ се строи изцяло върху документална основа и единственият му научен, нравствен и естетически критерий е истината от първа ръка. Затова е силен. Затова вълнува. Понякога до сълзи. Затова очакваме с нетърпение всеки следващ негов том.

БЕЛЕЖКИ

1) „Сборник Тракия“. Том X. Издание на Тракийски научен институт - филиал Хасково, Хасково, 2020, 328 с.

2) Дженюариъс А. Ма к г а х а н. „Турските зверства в България“. Писма на специалния кореспондент на Daily News Дж. Макгахана. Скоро-Печатница на Я. С. Ковачев, София, 1880. Прев. С. Стамболов. – „Православни електронни книги“ (на адрес: http://ebooks.ucoz.com/beseda/Turските_zverstva.pdf).